

հռոմեացիներով, այլ նրանով, որ նվաճեր Սելևկյանների պետության վերջին հենակետերը (այդ թվում Պտղոմայիս քաղաքը, որտեղ փակվել էր Սելենե թագուհին)¹²,

երբ Լուկուլլոսի պատվիրակի և Տիգրանի հանդիպումը վերջապես տեղի ունեցավ, Տիգրանը կտրականապես մերժեց հանձնել Միհրդատին, ռասելով, որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնի իր աներոջը¹³։ Հակառակ Պլուտարքոսի հաղորդման, թե Ապպիոս Կլավդիոսը, ի պատասխան մերժման, պատերազմ հայտարարեց Տիգրանին, այլ տվյալների հիման վրա, հետևելով Մանանգյանին, կարելի է եզրակացնել, որ հռոմեացիները կոչ տվին մերժումը, քանի որ Պոնտոսի նվաճումը դեռ ավարտված չէր և Փոքր Ասիայում վիճակը խառն էր։ Որ Կլավդիոսը հրաժեշտ է տվել Տիգրանին առանց պատերազմ հայտարարելու, երևում է նաև այն հանգամանքից, որ Տիգրանը դրանից հետո էլ, մինչև 69 թվականի գարունը, ինչպես կտեսնենք, շարունակեց զբաղվել իր տերության ծայրագույն հարավային սահմանների ընդլայնման ու կարգավորման գործերով։

Սակայն, եթե ձախողվեց հռոմեական պատվիրակության պաշտոնական նպատակը, ապա նշանակալից հաջողությամբ պսակվեց նրա անպաշտոն, գաղտնի, բայց թերևս հենց բուն նպատակը, որի մասին, սակայն, Պլուտարքոսը բացօթյա է հայտնում։ «Այդ միջոցին,— պատմում է նա, նկատի ունենալով այն պահը, երբ պատվիրակը սպասում էր Տիգրանի հետ հանդիպման,— Ապպիոսն իր կողմը գրավեց իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարությամբ էին հնազանդվել Տիգրան Արմենին։ Սրանցից մեկն էր և Զարբենոսը՝ Կորդվաց թագավորը։ Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել, Ապպիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնի նրանց, բայց պատվիրեց, որ առայժմ դեռ հանգիստ մնան»¹⁴։

Ահա, Լուկուլլոսի պատվիրակը եռանդուն կերպով պառակտում էր սերմանում Տիգրանի ճամբարում, անշուշտ, օգտագործելով հռոմեական դիվանագիտության փորձված միջոցները՝ կաշառքն ու խոստումները, հող նախապատրաստելով ապագա բախման պահին Տիգրանի թիկունքը խախտու դարձնելու համար։ Կասկածից վեր է նաև, որ Կլավդիոսը բազմաթիվ լրտեսական տեղեկություններ տարավ իր հետ, որ հավաքել էր ինչպես Անտիոքում, այնպես էլ նախքան այնտեղ հասնելը Հայաստանի մի շարք շրջաններում դեգերելիս¹⁵։

② ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶՐԸ

Հռոմեական բանակի ներխուժումը Հայաստան։ 69 թվականի գարնանը Տիգրանը, ինչպես ասվեց, տակավին գտնվում էր իր տերության սահմանամերձ հարավային վայրերում, ուր նա պաշարել էր Պտղոմայիս քաղաքը՝ Սե-

12 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957, էջ 159։

13 Memn., XLVI։

14 Plut., Lucul., 21։

15 Տե՛ս նույն տեղում։ Նաև Հ. Մանանգյան, Տիգրան նրկրորդը և Հռոմը, էջ 87։

լեկկյան Սելենե թագուհու նստավայրը, որը Սելեկկյան գահին հավակնություններ էր ներկայացնում իր որդիների անունից:

Պտղոմայիսը դեռ դիմադրում էր, երբ Տիգրանի ճամբար ժամանեց հրեական Ալեքսանդրա թագուհու դեսպանությունը՝ հարուստ ընծաներով, նպատակ ունենալով կասեցնել Տիգրանի հետագա առաջխաղացումը դեպի Պաղեստին: Ծրագրվել էր արդյոք այդպիսի մի արշավանք, թե՞ այն Սելեկկյաններից բազմաթիվ հարվածներ կրած հրեաների մտավախության ծնունդ էր սոսկ՝ դժվար է ասել: Հաշվի առնելով, որ Տիգրանը Սելեկկյանների պետության հետ միասին ժառանգել էր նաև նրանց քաղաքականության բազմաթիվ գծեր, նման մի արշավանքի ծրագրի առկայությունը անհավանական է: Այսուհանդերձ, թագավորը բարյացկամ վերաբերմունք ցուցաբերեց դեսպանության նկատմամբ և պատվիրակներին հանգստացրեց խաղաղ ապագայի հեռանկարով¹⁶:

Այնուհետև ընկավ Պտղոմայիսը, և Սելենե թագուհին գերի վերցվեց: Վերջինս հետագայում մահապատժի ենթարկվեց¹⁷: Տիգրանը դեռ տոնում էր իր հաղթանակը, երբ սուրհանդակը լուր բերեց, որ Լուկոլլոսը ներխուժել է Հայաստանի սահմանները և եռանդագին առաջ է շարժվում:

Իսկապես, հռոմեական զորավարը, որը Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակությունից հետո մեկ տարուց ավելի ժամանակը ծախսել էր նախ՝ Պոնտոսի նվաճումն ավարտելու և ապա Փոքր Ասիայի տնտեսական կացության կարգավորման վրա, այժմ որոշել էր նվաճել մի թագավորություն ևս¹⁸: Կտրելով անցնելով բարեկամական Կապպադոկիան, Լուկոլլոսը Տոմիսայի գետանցով մտել էր Մոփքի հողերը և այժմ շարժվում էր դեպի Տիգրանակերտ: Աղբյուրներում կան մի շարք տվյալներ, որոնք վկայում են, որ Մոփքի իշխանավորների միջև ևս Ապպիոս Կլավդիոսը ժամանակին կարողացել էր Տիգրանի դեմ թշնամություն սերմանել, նրանց հիշեցնելով թերևս Մոփքի ոչ հեռու անցյալում վայելած անկախությունը և Լուկոլլոսի անունից խոստանալով վերականգնել այդ վիճակը: Համենայն դեպս Մոփքի վրայով ևս Լուկոլլոսը ընթանում էր անխոչընդոտ, ստանալով անհրաժեշտ կենսամթերք¹⁹:

Վերահասու լինելով իրադրությանը, Տիգրանը թողեց ամեն ինչ և իր վեց հազարանոց դրանիկ զնդի ուղեկցությամբ շտապեց Հայաստան: Սակայն նա իրենից առաջ ուղարկեց մի այլ ջոկատ՝ երկու կամ երեք հազարանոց հեծելազունը, որը սրընթաց պիտի հասներ Մոփք և խոչընդոտեր Լուկոլլոսի առաջխաղացումը²⁰: «Երբ Տիգրանն աֆունահետև, — կարդում ենք Ապպիանոսի մոտ, — հաստատ իմացավ (Լուկոլլոսի ներխուժման մասին), նա ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի ուշացնի Լուկոլլոսի գրոհը»²¹: Այստեղ հիշատակված Մեհրուժանը (Միթրոդուզան), հավանաբար, Մոփքի

16 *Sén Jos. Flav., AJ, XIII, 16, 4; BJ, I, 3, 5:*

17 *Sén Strabo, XVI, 2, 3:*

18 *Sén App., Mithr., 83* և հաջ.:

19 *Sén App., Mithr., 84; Plut., Lucul., 24:*

20 *Sén Ս. Կրիշնաշարմա, Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում, ՊՐՀ, 1967, № 4,*

էջ 278:

21 *App., Mithr., 84. Նաև՝ Plut., Lucul., 25:*

սատրապն էր, որը նշանակվել էր Տիգրանի կողմից այդ երկրամասը նվաճվելուց ու նրա թագավոր Արտանեսի սպանվելուց հետո: Իր ծագամամբ Մեհրուժանը թերևս պատկանել է Մոփքի թագավորական տանը՝ Ջարեհյաններին: Ինչևիցե, Մեհրուժանը կատարեց իր պարտքը, քաջաբար կռվի բռնվելով Լուկուլլոսի զորքերի հետ և իր մահը գտավ այդ կռիվում²²:

Բացի դրանից, Տիգրանը դիմել էր նաև մի ուրիշ քայլի. նա հրամայել էր Ասորիքի հայկական կուսակալ Բագարատին (Մագադատես) հավաքելով զորքերը, իր հետքերով շարժվել դեպի Հայաստան²³:

Տիգրանակերտի պաշարումը: Երբ Տիգրանը իր դրանիկ զնդի հետ միասին, կտրելով հազարից ավելի կիլոմետր տարածություն, հասավ Հայաստան, նա արդեն Տիգրանակերտը պաշարված գտավ հռոմեական զորքերի կողմից²⁴: Առաջժամ, քանի դեռ չէր հավաքել իր ուժերը, նա ի վիճակի չէր ճակատամարտ տալու նրանց: Մակայն, մյուս կողմից, Տիգրանակերտում էին գտնվում նրա կանանցը և գանձերի մի մասը, որ նա չէր ցանկանում վտանգի ենթարկել: Եվ ահա, անսկսկալ հարձակում է ձեռնարկում եղած ուժերով: Վեց հազարանոց հայկական զորամասը ճեղքում-անցնում է քաղաքը պաշարող հռոմեական զորքերի օղակը և ներս թափանցում: Վերցնելով ինչ հարկն է, գործնասուր նույն կարգով դուրս է գալիս քաղաքից²⁵: Տիգրանակերտում որպես պաշարյալների դեկավար, թողնվում է Տիգրանի մերձավորներից Մանկայոսը:

Տիգրանի հաջորդ քայլը եղավ տեսակցել և խորհրդակցել իր աներ Միհրդատ Եվպատորի հետ, որն արդեն մեկուկես տարի ապրում էր իրեն հատկացված հայկական մի ամրոցում, բայց հայոց արքայի հետ դեռևս չէր տեսնվել: Երկու թագավորների կարծիքները ծագած պատերազմում կիրառվելիք ռազմական տակտիկայի վերաբերյալ՝ բաժանվեցին: Միհրդատի խորհուրդն էր, համաձայն Ապպիանոսի հաղորդման, որ Տիգրանը «հռոմեացիների հետ կռվի չըռնվի, այլ միայն հեծելազորով ասպատակի ու ավերի երկիրը և աշխատի, եթե կարելի է, նրանց սովի մատնելը»²⁶: Տիգրանը համաձայն չէր այս տակտիկային, ըստ երևույթին, նկատի ունենալով ավելի արագ լուծել պատերազմի բախտը և երկիրը շենթարկել տեղական փորձությունների: Նա որոշեց ճակատամարտ տալ Լուկուլլոսին:

Մինչ այդ, Տիգրանակերտը համառորեն դիմադրում էր հռոմեական բանակին: Սրանք գրավել էին պարիսպներից դուրս գտնվող թագավորական պալատը և, հայկական զորամասի իրականացրած ճեղքումից ազդված, ու նման դեպքերը կանխելու նպատակով, բուն քաղաքը շրջապատել էին պատնեշով ու խրամով, որով պաշարվածներին զրկել էին դրսի հետ հաղորդվելու հնարավորություններից: Ավելին անել, սակայն, հռոմեացիները ի վիճակի չէին: Քաղաքն առնելու նրանց բոլոր փորձերը ապարդյուն էին մնում: Քաղաքի հզոր

22 Տճ՝ նույն տեղում:

23 Տճ՝ App., Syr., 48:

24 Տճ՝ Ս. Կրիշնաբոյաե, Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ճշտում, էջ 278:

25 Տճ՝ App., Mithr., 86; Memn., 56:

26 Նույն տեղում:

րում էր առանց ծերակույտի համաձայնությունը ստացած լինելու: Պլուտարքոսը հիշատակում է 14 հազար մարտիկ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտում, իսկ Ապպիանոսը էլ ավելի հեռուն է գնում՝ նշելով զորքի նույն այդ բանակությունը ընդհանրապես Հայաստան արշաված հռոմեական զորքի համար: Հետազոտողները նշել են Պլուտարքոսի տվյալների ներքին հակասությունները³¹, իսկ Հ. Մանանդյանը հավանական կարծիք է հայտնել, որ վերոհիշյալ թվերը վերաբերում են միմիայն հռոմեացիներից կազմված մասին, առանց դաշնակիցների տրամադրած զորքերի, որոնց հետ միասին Լուկուլլոսի բանակը իր քանակությամբ արդեն համեմատելի էր դառնում Տիգրանի բանակին և թերևս միայն կիսով չափ էր պակաս նրանից և ոչ քսան անգամ, ինչպես շանում են ցույց տալ հռոմեական կողմի շատագույն պատմիչները և սրանց անվերապահ հավատ ընծայած որոշ պատմաբաններ:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Վերջապես 69 թվականի հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Նրա ելքի մասին եղած տեղեկությունները միահամուռ են. հայերը պարտություն կրեցին. բայց ճակատամարտի ընթացքը խիստ տարբեր է ներկայացված Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի մոտ: Ուսումնասիրողները ավելի նշանակություն են տվել Պլուտարքոսի նկարագրությանը, սակայն Հ. Մանանդյանի հետազոտությունը թույլ է տալիս պնդել, որ Ապպիանոսի նկարագրությունը շատ ավելի հարազատ է իրականությանը, որովհետև սա օգտվել է տվյալ դեպքում ոչ թե հռոմեական աշառու աղբյուրներից, այլ փոքրասիական աղբյուրներից կամ գուցե Նիկողայոս Դամասկացուց³²:

Ըստ Ապպիանոսի նկարագրության, Լուկուլլոսը փոքրաթիվ այրուձիով ճակատային հարձակման ցույց է արել, իսկ ինքը՝ հիմնական ուժերի գլուխ կանգնած, շրջանցել է հայկական զորքի դասավորությունը և դիրք բռնել նրա թիկունքում գտնված մի բլրի վրա: Երբ Տիգրանը, ետ մղելով հակառակորդի հեծելազորի գրոհը, սկսել է հետապնդել նրան, Լուկուլլոսը հարվածել է թիկունքից, ըստ որում՝ նախ գրոհել է Տիգրանի զորքի դասավորության խորքում գտնվող գոմակի վրա, ապա, խուճապահար գոմակի ետևից՝ խուժել բուն զորքի արդեն իսկ խախտված դասավորության մեջ: Հետևանքը եղել է սաստիկ իրարանցումն ու անկանոն նահանջը, որը վերածվել է փախուստի³³:

Բանակների կորուստների մասին եղած տվյալները ևս խիստ հակասական են: Պլուտարքոսի պատմելով կոտորվել է 100 հազարից ավելի հայ և 5 (1) հռոմեացի (100 հռոմեացի էլ վիրավորվել է): Եթե չլինեին էլ զուգահեռ այլ տվյալներ, այս թվերը կարելի էր հանգիստ խղճով մի կողմ նետել, որպես քմածին: Բայց տվյալները կան և, օրինակ, Փլեգոնը խոսում է ընդամենը 5 հազար հայերի կորսության մասին³⁴: Ըստ երևույթին, նախապատվությունը

³¹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, „Klio“, Bd. X, Heft 1, էջ 78 և հաջ.:

³² Տե՛ս Th. Reinach, Mithridate Eupator roi du Pont, Paris, 1890, էջ 443 և հաջ.:

³³ Տե՛ս App., Mithr., 85:

³⁴ Տե՛ս Phleg., frag. 12. Th. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367. Թյուրեմացաբար Փլեգոնի այս տվյալը վերաբերում է 68 թվականին տեղի ունեցած Արածանիի ճակատամարտին:

պետք է տալ այս թվին, և ոչ միայն այն պատճառով, որ դա ավելի տրամաբանական է, այլ առաջին հերթին, որովհետև փոքրասիական պատմիչ է, չեզոք աղբյուրների վրա հենվող, ինչպես և այն պատճառով, որ թե՛ Ապպիանոսի նկարագրածի, և թե՛ հենց Պլուտարքոսի պատմածի համաձայն, ըստ էության, տեական ճակատամարտ տեղի չի ունեցել³⁵, որպեսզի կողմերից մեկը այդչափ կորուստներ տար:

Իր տարած կարևոր հաղթանակից հետո Լուկուլլոսը նոր եռանդով դարձավ Տիգրանակերտի պաշարմանը: Իրադրությունը փոխվել էր այն իմաստով, որ քաղաքն արդեն հույս չունեի կամ համեմատյան դեպս մոտ ժամանակներում չէր կարող հույս ունենալ, թե դրսից օգնություն կստանա: Քաղաքացիները բարձրաբերձ պարիսպներից ականատես էին եղել ճակատամարտի ողջ ընթացքին: Հռոմեացիներն այժմ փոխում են իրենց տակտիկան, գրոհների փոխարեն դիմելով դավադրական միջոցների:

Տիգրանակերտի անկման մասին առկա են չորս հեղինակների վկայություններ, որոնց հաղորդածները, որքան էլ տարբեր են իրարից, բայց մի խնդրում համերաշխ են՝ քաղաքը դավադրաբար հռոմեացիներին են հանձնել Տիգրանակերտում գտնվող օտարերկրացիները: Ըստ Ապպիանոսի՝ Մանկայոսի մոտ ծառայող հույն վարձկան զինվորներն էին, որ ապստամբելով, ներս թողեցին հռոմեացիներին: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ այդ արել են Տիգրանակերտի օտարերկրացի բնակիչները: Պլուտարքոսը խոսում է ընդհանրապես «հելլենների ապստամբության» մասին՝ «բարբարոսների դեմ»: Վերջապես, Մեմնոնի ասելով, դավադիրները Միհրդատ Եվպատորի՝ Տիգրանակերտում գտնվող զորապետներն էին³⁶, ինչևէ, քաղաքն ընկավ հռոմեացիների ձեռքը, սաստիկ կողոպուտի ենթարկվեց ու քարուքանդ արվեց:

Սակայն հաջորդ տասնամյակների ընթացքում այն վերածնվեց և մ. թ. 1 դարի կեսերին նորից դարձավ Հայաստանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը³⁷:

3. ՀՌՈՄՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԱՀԱՆՋԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Լուկուլլոսը Կոդդուֆում: Վրա հասավ ձմեռը, և հակառակորդները յուրովի օգտագործեցին այն. մեկը՝ հանգստի, մյուսը՝ նոր ուժեր կուտակելու համար: Լուկուլլոսը իր բանակով քաշվեց Կորդուբ՝ ձմեռելու Այս երկիրը, Ստրաբոնի հաղորդմամբ, հատկապես բարենպաստ էր տրամադրված հռոմեացիների նկատմամբ: Կորդվաց թագավոր Զարքինոսը, ինչպես նշվեց, դեռևս Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակության օրերին էր գալթակղվել հռոմեացիների խոստովանելով և իր ծառայություններն առաջարկել նրանց: Տեղեկանալով Զարքինոսի դավաճանությունը, Տիգրանը մահապատժի էր ենթարկել նրան՝ իր ընտանիքի հետ միասին: Այժմ կորդվաց ավագանին կարող էր հագուրդ տալ Տիգրանի նկատմամբ ունեցած թշնամանքին, հանգիստ տրամադրելով և այլևայլ ծառայություններ մատուցելով Լուկուլլոսին ու նրա բանակին: Վերջինս:

35 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 179 և հաջ.:

36 S⁶u App., Milhr., 86; Dio, XXXVI, 2, 3; Plut., Lucul., 29; Memn., 57:

37 S⁶u Tac., Ann., XV, 4: